

Mesut OKUMUŞ

Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu -İmam Gazzâlî Örneği-

Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017, 398 sayfa, ISBN: 9944162579

■ Ayhan TAYFUR GÜRBÜZER*

Eserin aslı, Mesut Okumuş tarafından 2000 yılında Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde doktora tezi olarak savunulmuştur. Tezin adı "Gazzâlî'nin Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi"dir. Tez, Şubat 2006'da kitap olarak basılmış, Şubat 2017'de de ikinci baskısı yapılmıştır. Yazar, Önsöz kısmında, tezi kitap haline dönüştürürken Nasr Hamid Ebu Zeyd'in *İlahi Hitabın Tabiatı* adlı eserini de elde ettiğini, her ne kadar tezde oluşan kanaatleri değiştirecek düzeyde olmasa da, ilgili yerlerde Ebu Zeyd'in değerlendirmelerine de yer verdiğini söylemektedir. Yine Önsözde belirtilen hususlardan biri de İmam Gazzâlî üzerine çalışma yapmanın zorluğudur. Zira onun her dönemde hem ateşli savunucuları, hem de şiddetli münekkitleri olagelmıştır. Bu hususu yazar, tezin giriş bölümünde "Konunun Önemine Dair" başlığı altında detaylıca ele almaktadır. Bahsi geçen övgü ve yergilere somut örnekler sunmaktadır. Ancak yazar, Gazzâlî'yi en çok yerenlerin nazarında dahi onun İslam düşünce tarihindeki merkezi konumunun teslim edildiğini, hatta İslam düşüncesinin baş mimarlarından sayıldığını da tespit etmektedir. Giriş bölümünde "Kapsam, Yöntem ve Sınırlılıklar" başlığından anlıyoruz ki bu çalışma metod olarak bilinen eser-müellif çalışmalarından bayağı farklı bir sistematığe sahiptir. Bunun en temel gerekçesi, İmam Gazzâlî'nin doğrudan Kur'an'ı tefsir etmeye yönelik bir eserinin olmamasının yanında kendisinin çok yönlü bir âlim, hatta düşünür olarak geniş bir yelpazede eserler vermesi olmalıdır. Giriş bölümü, Gazzâlî'nin asrında İslam dünyasına genel bir bakışın ele alındığı kısım ve son bulmaktadır. Burada verilen bilgiler arasında eserin bütünü açısından en işlevsel olanı, Bâtînî hareket ve onun yarattığı siyasî kargaşanın ilmî ve fikrî çevrelere olan etkisidir.

Kitabın birinci bölümü "Gazzâlî'nin Hayatı, İlmî Kişiliği ve Eserleri" başlığıyla oluşturulmuştur. Gazzâlî gibi çok meşhur birinin hayatına dair müstakil bir bölüm açmak ilk bakışta gereksiz gibi görünse de bölümü okuyunca anlaşılıyor ki aslında bu bölüm, yazarın Gazzâlî'nin eserlerine dair özgün tespitleri-

** Arş. Gör., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı. E-Posta: ayhangurbuzer@kmu.edu.tr – ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6588-9846>

nin elde edilebilmesi açısından çok faydalı olmaktadır. Zira Gazzâlî'nin hayatı ve ilmî kişiliği hakkında genel bilgiler on sayfada özetlenirken, eserlerine otuz sayfa yer ayrılmıştır. Çünkü yazar, Gazzâlî'nin eserlerini sınırlayarak değil, tamamını okuyarak özgün bir metotla tez planı oluşturduğu için eserlerinin kronolojisi, konusu ve en önemlisi Gazzâlî'ye aidiyeti hakkında orijinal tespitler yapmaktadır. Maurice Bouyges ve Abdurrahman Bedevî'nin bu hususta yaptığı çalışmaları hem tetkik etmekte hem de eksikliklerini tamamlayacak tespitlerde bulunmaktadır. Bu tespitler, özellikle bir eserin Gazzâlî'ye aidiyetini onun başka bir eseri üzerinden ispat eden atıflarla alâkalıdır.

Eserin ikinci bölümü, "Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminde Kur'an" ana başlığını taşımaktadır. Bölümün ilk alt başlığında; Kur'an için "kelâm-ı ilahî" sıfatının uygun görülmesi, "Halku'l-Kur'an" tartışmalarında Gazzâlî'nin pozisyonu irdelenmektedir. Eş'arî kelâmın önemli argümanlarından "kelâm-ı nefsi" kavramının Gazzâlî tarafından nasıl temellendirildiğini burada görmekteyiz. İlk defa burada karşımıza çıkacak olan Gazzâlî'nin varlık mertebelerini sınıflandırması ilerleyen bölümlerde te'vil konusunda da tekrar karşımıza çıkmaktadır. Gazzâlî'nin varlık mertebeleri şöyle sıralanır : "Zâtî, Hissî, Hayalî, Aklî ve Şibhî varlık."

Bölümün ikinci alt başlığında, Kur'an'ın teşrii kaynağı oluşu noktasında Gazzâlî'nin görüşleri ele alınmaktadır. Bu kısım haliyle fıkıh usulünde yer alan deliller hiyerarşisinde "kitap" deliline tekabül eder. Gazzâlî *el-Mustasfâ* adıyla bir usul kitabının da sahibi olduğu için bu meselede özellikle oraya müracaat edilerek sadece "kitap" değil diğer deliller hakkındaki görüşlerini de dolaylı olarak görmüş olmaktadır.

Bölümün diğer alt başlığında "İlimlerin Kaynağı Olarak Kur'an" adıyla Gazzâlî'nin özellikle *Cevâhiru'l-Kur'ân* eseri çerçevesinde ortaya koyduğu açıklamaların ele alındığını görüyoruz. Gazzâlî'nin tüm Kur'an surelerini aynı fazilette görmediğini, kendi ihya projesine uyumlu bir şekilde Kur'an'dan istifade etmeye dair özgün bir belirlemede bulunduğunu görüyoruz. Burada yazarın şu ifadelerini de paylaşmakta yarar görüyoruz. "Gazzâlî, Kur'an'ın bütün ilimleri ihtivasının tüm ayrıntıları içermesi anlamında değil; sonu olmayan hikmet kapılarını açacak şekilde doğru ölçüleri ve esasları barındırması ve hepsinin onda 'bilkuvve' olarak mevcut olması şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtir."¹

Bu bölümde yer alan diğer bir başlıkta da Kur'an'ın Mantık ilminin kaynağı oluşuna dair Gazzâlî'nin görüşleri ele alınmıştır. Burada felsefecilere olan şiddetli muhalefeti ile bilinen Gazzâlî'nin felsefi ilimleri dört sınıfa ayırıp sadece ilahiyata dair konularda itirazlar ortaya koyduğunun ilk örneklerini görüyoruz. Zira Mantık da aslında dörtlü tasnifte felsefi ilimlerin içerisindeydi. Ama Gazzâlî Mantiği tam

1 Mesut Okumuş, *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu – İmam Gazzâlî Örneği*, (Ankara: Ankara Okulu Yay., 2017), 111.

anlamıyla İslamileştirecek söylemlere sahiptir. Hatta eleştirildiği konulardan biri bu olmuştur. Yazar burada özellikle *el-Kıstâsu'l-Müstakim* adlı eserinden hareketle mantıkî önermelere Kur'an'dan verilen örnekler üzerinden Gazzâlî'nin yaklaşımını netleştirmektedir. Gazzâlî'nin Mantık ilmine verdiği ehemmiyetin en net yansımalarından birini *el-Mustasfâ'nın* başında gördüğümüzü de belirtmektedir.

Bu bölümde en son ele alınan başlık "İbadet Kaynağı Olarak Kur'an" adını taşımaktadır. Kur'an okumanın zahirî ve batınî edeplerine dair özellikle *İhyau Ulûmi'd-Dîn* adlı meşhur eserinden ayrıntılı bilgiler aktarılmaktadır. Burada en dikkat çekici kısım olarak Kur'an'ı anlamayı engelleyen faktörler adı altında aktarılanları sayabiliriz.

Kitabın üçüncü bölümü, "Gazzâlî'nin Tefsir Anlayışı ve Eserlerinden Yorum Çeşitlemeleri" başlığını taşımaktadır. Kanaatimizce kitabın en ağır ve zorlu bölümü olarak bu kısım tezin belkemiğini oluşturmaktadır. Zira bir tefsir tezi olarak hazırlanmış bu çalışmada Gazzâlî'yi tefsir ilmi açısından ilginç kılan hususların tamamının bu bölümde başarıyla analiz edildiğini görüyoruz. Yazarın İslamî ilimler ve İslam Felsefesi açısından disiplinler arası bir bakış açısına sahip olduğunu da bu kısım ortaya koyuyor. Bu bölümde yazar ilk olarak, Gazzâlî öncesi tefsir ilminin gelişimine temas edildikten sonra zamanın ruhuna da uygun olarak Gazzâlî'nin rey tefsirine yönelik olumlu bakış açısını bize anlatmaktadır. Gazzâlî'nin bu tutumunun bir önceki bölümde ele alınan Kur'an tasavvuruyla da uyumlu olduğu göze çarpıyor. Bölümün alt başlığında Gazzâlî'nin İşârî tefsir anlayışı ele alınır. Bu noktada Gazzâlî'nin tavrını Kuşeyrî ile kıyaslayarak şöyle özetlemek mümkündür. "Kuşeyrî tasavvufu şeriata yaklaştırmaya çalışırken, Gazzâlî şeriata tasavvufa yaklaştırmaya çalışmıştır." Tabi bütün bunların yanında Gazzâlî'nin tasavvuf ehlinin aşırı yorum sayılabilecek tevillerine ve müfrit inanışlarına yönelik eleştirilerini de görmezden gelemeyiz. Gazzâlî'nin İşârî yorumuna dair Fatiha Suresi'nden ve Hz. İbrahim kıssasından örnekler sunuluyor. Bunun da ötesinde *Mişkâtü'l-Envar* adlı eserinde yer alan Nur Suresi 35 ayetinin tefsiri ise bambaşka bir özelliğe haizdir. Anlaşıldığı kadarıyla burada İşârî tefsirden öte felsefi bir yaklaşımın da yer aldığı yazar tarafından tasrih edilmektedir. Burada iki tespit bizce önemlidir. Birincisi Gazzâlî'nin bu tefsirinde İbn Sînâ etkisi, ikincisi ise görüşlerinin sonradan Muhyiddîn-i Arabî'nin "vahdet-i vücud" anlayışına ilham kaynağı olma potansiyelidir.

Bölümün bir diğer başlığında Gazzâlî'nin felsefi tefsir anlayışı irdelenmektedir. Gazzâlî'nin felsefecilerle olan etkileşimine dair yazarın aktardığı şu anekdot önemlidir; "İbn Rüşd Gazzâlî'nin Eş'arîlerle Eş'arî, Sûfîlerle Sûfî, Felsefecilerle felsefeci olduğunu, sonuna kadar belli bir ekole bağlı kalamadığını vurgulamaktadır."² Yazarın bu meseleye Gazzâlî cephesinden getirdiği örnek ise onun hakikati

2 Okumuş, *Kur'an'ın Çok Boyutlu Okunuşu*, 215.

almada söyleyenden bağımsız davranabilme erdemine örnek verdiği “hacamat şişesine konulmuş bal” metaforunu görüyoruz. Yazar, Gazzâlî'nin felsefi yorumlarına örnek olarak da İhlas Suresi'nden, ruh anlayışından, insanın küçük bir kâinat oluşu meselesinden örnekler sunmaktadır.

Bu bölümün son başlığı da Gazzâlî'nin ilmî tefsir anlayışına ayrılmıştır. Gazzâlî düşüncesinde din-bilim ilişkisine dair Câbirî'nin olumsuz kanaatleri yazar tarafından doğru bulunmamaktadır. Daha önce felsefi ilimleri sınıflandırırken ortaya koyduğu dörtlü tasnifte makbul kısımda yer alanlardan bir tanesi de bizim bu gün pozitif bilimler dediğimiz tabii ilimlerdir. Gazzâlî, Nahl Suresi 89. ayeti ve En'am Suresi 38. ayetinde yer alan “her şeyin kitapta açıklanması” bilgisinden hareketle ilmî gerçeklere Kur'an'da işaret aramaya olumlu yaklaşmaktadır. Hatta sistematik anlamda makul bir ilmi tefsirin ilk temsilcisi sayılabilir. Ondandır bir asır sonra yaşayan Razi'nin bu konuda şöhreti bilinse de Gazzâlî'den etkilenerek bu anlayışa sahip olduğu söylenebilir. Yazar bu bölümde ilmî tefsirin karşıtlarının görüşlerini de aktararak (özellikle Şâtıbî ve Emin el-Hûlî) genel bir kritiğini de yapmakta, özellikle yakın dönemde Tantâvî Cevherî'de ortaya çıkan aşırı durumlara karşı bir orta yol önerisini de paylaşmaktadır.

Kitabın dördüncü bölümü “Gazzâlî'nin Te'vil Anlayışı” başlığını taşımaktadır. Yazar burada Kur'an ayetlerinin tevili ile ilgili müstakil eserleri olan Gazzâlî'nin teolojik hermenötüğünü ele aldığını belirtmektedir. Nitekim kelim ve felsefe gibi alanlarla iştigal etmiş çok yönlü bir düşünür olarak Gazzâlî için üzerine eğililecek temel konulardan birisinin müteşâbihât ve tevil meselesi olması gayet tabiidir. Bu kısımda özellikle *İlcâmu'l-A'vâm* ve *Faysalu't-Tefrika* gibi eserleri üzerinden yapılan incelemelerde ortaya konulan önemli bir husus, Gazzâlî'nin tevil hususunda avam ve havasa göre değişen bir metodolojiye sahip olmasıdır. Avam için gerekli olan yedi vecibeyi “takdis, tasdik, aczi itiraf, sükût, imsak, keff ve teslim” olarak belirleyip selefeye yakın bir konumu işaretlerken; havas için tevili caiz görmekte ve şartlarını kuramlaştırmaktadır. Burada daha önce de karşımıza çıkan beşli varlık tasnifini görmekteyiz. Bölümün en sonunda Gazzâlî'nin eserlerinden teville dair örnekler paylaşılmaktadır.

Çalışma sahası tefsir olan bir araştırmacının, Gazzâlî gibi tek bir sahaya hapsedilemeyecek kadar çok yönlü ve İslam düşüncesi tarihine etkisi açısından merkezi konumda oluşu teslim edilmiş bir âlimi, özellikle Kur'an tasavvuru ve tefsir-tevil telakkisi açısından incelemeye konu etmesi yönüyle, bu eseri çok değerli bulduğumu ifade etmeliyim. Yine bu eser; sadece Tefsir alanındaki araştırmacıların değil, Gazzâlî ile doğrudan veya dolaylı alakası olan tüm araştırmacıların istifade edebileceği bir niteliğe sahiptir.